

SO‘ZLAR QANDAY BOG‘LANADI?

Xorazm viloyati Hazorasp tumani

5-son umumiy o‘rta ta’lim maktabi

10-sinf o‘quvchisi Aminova Charosxon

Annotatsiya: Alisher Navoiy aytganidek: “Til – shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq noma’qul bo‘lib chiqsa, tilning ofatidir”. Tilning boyligi va so‘zlarning to‘g‘ri bog‘lanishi har qanday tilda nutqning mazmuni va sifatini belgilaydi. Ammo so‘zlarning o‘zaro qanday bog‘lanishini tushunmasdan, to‘g‘ri va aniq gap tuzish qiyin. So‘zlar qanday bog‘lanadi va bu bog‘lanish qoidalari qanday tashkil etiladi? Ushbu maqolada shu savollarga atroflicha javob beriladi.

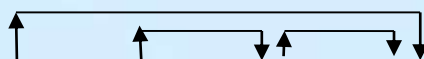
Kalit so‘zlar: morfologiya, sintaksis, sintaktik bog‘lanish, so‘z birikmasi, so‘z qo‘shilmasi.

Til – bu insonlar o‘rtasidagi asosiy muloqot vositasi bo‘lib, u orqali fikrlar, his-tuyg‘ular va ma’lumotlar uzatiladi. Har bir tilda so‘zlar o‘zaro bog‘lanish orqali nutqning mazmunini hosil qiladi. “So‘zlar qanday bog‘lanadi?” degan savol esa tilshunoslikda juda muhim mavzu hisoblanadi. Shuningdek, so‘zlar tilimizning asosiy elementlari bo‘lib, ular ma’no ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Har bir so‘z ma’lum ma’no anglatadi va so‘zlar o‘rtasida bog‘lanishlar mavjud bo‘lib, ular ma’lum bir tuzilish hosil qiladi. Vaholanki, so‘zlarning to‘g‘ri qo‘llanishi tilning samarali va aniq ishlashiga asos bo‘ladi. Har bir so‘zning o‘ziga xos vazifasi va grammatik funksiyasi bor. Ular bir-biriga bog‘lanish orqali gap, ibora va matn shaklida ma’no anglatadi. So‘zlarning o‘zaro birikishi tilning ikki asosiy qatlami – morfologik va sintaktik bog‘lanish orqali amalga oshadi. Keling, ikkita asosiy qatlamni ko‘rib chiqamiz.

Morfologiya so‘zi grekchadan olingan bo‘lib, so‘zning grammatik shakllari haqidagi ta’limotdir [Hozirgi o‘zbek adabiy tili, 2006,88]. Morfologik bog‘lanish xilma-xil qo‘shimchalar vositasida o‘zaro bog‘lanish jarayoni hisoblanib, tilning

tuzilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki affikslar soʻzning maʼnosini va gapdagi maʼnoni oʻzgartirishi mumkin. Morfologik bogʻlanishlar soʻzdagi morfemalarning bir-biriga munosabatini bildiradi. Soʻzning maʼnoli qismlari esa morfemalar deyiladi [Hozirgi oʻzbek adabiy tili, 2006, 67]. Morfema – bu soʻzning maʼno yoki grammatik vazifaga ega boʻlgan eng kichik boʻlagi. Soʻz asos va qoʻshimchalardan tashkil topadi. Masalan, “kitoblarimizda” soʻzini olsak, “kitob” asos, “-lar”, “-imiz”, “-da” grammatik qoʻshimchalardir (koʻplik, egalik va oʻrin-payt kelishigi). Bu kabi morfemalar soʻzlarni morfologik bogʻlanish orqali birlashtirib, ularga yangi grammatik va semantik maʼnolar yuklaydi.

Sintaktik bogʻlanishlar esa morfologik tuzilishga asoslanadi. Sintaksis soʻzlarning gapda qanday joylashishini va ularning oʻrtasidagi aloqalarni belgilaydi. Ayrim hollarda bu ikki sohani, yaʼni morfologiya va sintaksisni bir-biridan ajratish ham qiyin boʻladi. Sintaktik bogʻlanishlar soʻzlar orasidagi muloqotni tashkil etadi. Har bir soʻz gapdagi oʻz oʻrnini egallaydi va ularning tartibi va tuzilishi gapning maʼnosini shakllantiradi. Masalan, “Men kitobni oʻqidim” jumlasida “Men” subyekt, “kitobni” obyekt, “oʻqidim” esa feʼl sifatida ishlaydi va har bir soʻz oʻz oʻrnida maʼno anglatadi. Sintaktik birliklarning oʻzaro bogʻlanishi va tashkil topishi sintaktik aloqa sintaktik birliklarni tashkil etuvchi elementlarning oʻzaro bogʻlanish usulidir. Soʻzlarning maʼno va grammatik jihatdan birikishi sintaktik konstruksiyalarni hosil qiladi. Ularning shakllanishida intonatsiya, koʻmakchilar, kelishiklar va egalik qoʻshimchalari muhim rol oʻynaydi. Sintaktik hodisa esa bu birliklarning bir-biri bilan bogʻlanish jarayonini ifodalaydi. Sintaktik munosabat bu jarayonni ifodalovchi sinonim atama boʻlib, sintaksisning keng tahlili uchun asos boʻladi. Shuni taʼkidlash lozimki, soʻz birikmalari ham sintaktik munosabatlarning asosiy koʻrinishlaridan biri hisoblanadi. Soʻz birikmasi grammatik tuzilish va maʼno aniqligini taʼminlashning muhim vositasidir. Masalan,

Bogʻda chiroyli gullar ochilgan

Gapda soʻzlarning bogʻlanishi 3 xil boʻladi: moslashuvli birikma, bitishuvli birikma, boshqaruvli birikma. Yuqoridagi gapda 3 ta bogʻlanish, yaʼni tobe bogʻlanishlar, 2 tasi soʻz birikmasi, 1 tasi gap: Gullar ochilgan tobe bogʻlanish, lekin ega, kesim boʻlgani uchun gap hisoblanadi. Chiroyli gullar – tobe bogʻlanish, bogʻda ochilgan – tobe bogʻlanish boʻlib soʻz birikmasi hosil qilgan. Soʻzlar xuddi shunday bogʻlanib soʻz birikmasini hamda gapni hosil qiladi.

Soʻzlar qanday bogʻlanishini tushunish nafaqat grammatikani, balki tilning umumiy tuzilishini ham anglashni ham taʼminlaydi. Soʻzlarning morfologik va sintaktik bogʻlanishi tilning asosiy tizimlaridan biri boʻlib, ular birgalikda gapni izchil, mantiqiy va tushunarli qiladi. Har bir bogʻlanish usuli oʻz vazifasiga ega. Morfologik bogʻlanish soʻzning shakli va grammatik vazifasini belgilasa, sintaktik bogʻlanish gapning strukturaviy shaklini taʼminlaydi. Har ikkala bogʻlanish tili va uning funksiyalarini tushunish uchun muhimdir. Ular orqali tilning ishlash mexanizmini yaxshiroq anglash mumkin. Yana bir muhim jihati shundaki, bu bogʻlanishlar bir-birini toʻldiradi va ularning har biri tilning oʻziga xos xususiyatlarini ifodalashda katta rol oʻynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Alisher Navoiy hikmatlari”, Ziyouz portal, 2013.
2. X.Muhiddinova, D.Xudayberganova, I.Umirov va boshqalar. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. –T:”Oʻqituvchi”, 2006,208 b.
3. Kulimbetova, M. R. (2022). Sintaksis haqida tushuncha. Xalqaro ilmiy jurnal “Nauchny impuls”, 5(100), Qism 1.
4. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Oʻquv-uslubiy majmua. Urganch davlat universiteti, “Oʻzbek tilshunosligi” kafedrasini, Urganch, 2024.